

Ogýust Kontyň umydy Osmanly we yslam medeniýetidi

Category: Edebi makalalar, Edebi tankyt, Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler написано kitapcy | 26 января, 2025

Ogýust Kontyň umydy Osmanly we yslam medeniýetidi OGÝUST KONTYŇ UMYDY OSMANLY we YSLAM MEDENIÝETIDI

Žale Parla aramyzda ýaşap ýören iñ uly edebi tankytçylarymyzyň biri.

Bizem bilyän zatlarymyzyň köpüsini şondan öwrendik. Emma «Atalar we ogullar. Tanzimat romanynyň epistemogiki esaslary» atly kitabynda beren käbir kesgitemeleri ýalňyşlykdanam has beter, aýyplamasyn welin, özünü respublikaçy saýýan «kadyköýli daýzalaryňam» isteriki sloganlaryny aşmakdan ejiz gelipdir.

Tanzimat döwrüniň romany «kaka» sanjysy edebiýatşynasymyzyň-da aýdyşy ýaly iñ wawwaly sanjylaryň biridir.

«Intibahda» Ali beýiň, «Araba söwdasynda» («Araba Sevdası») Bihruz beýiň, Felatun beýiň, Rakym ependiniň kaka obrazynyň kemterliginden ýa-da ýalňyşlygyndan doludygy jedelsiz hakykat. Tankytçymyz Tanzimat döwrüniň intelligensiýasynyň «kaka» sanjysyna yslam medeniýetimiň eginlere yüklän agyr yük hökmünde baha bermek bilen, ýazyjy-şahyrlaryň talaplaryny orta atanda, ony diňe yslam medeniýetiniň ýuki bilen çekip boljakdygyny aýdýar.

Yslamyň progrese bolan çemeleşmesini birküç sany hadysa salgylanmak bilen çäklenmegi we hasam beteri bu pikieinji şeýle dar mysallara esaslandyrmagy uly ýitgi bolup garşymyza çykýar.

Žale Parla

Kim bilyär, Žale halypa bu kitabyny ýazmanka merhum mugallymymyz professor Fuat Sezginiň tema boýunça ýazan işlerini okan bolsa, has başgaça zatlary ýazsa ýazar ýorerdi.

Eserdäki intelligensiýamyzyň «kaka» sanjisy hakykatdanam üstünde durulmaly tema. Üstesine bu sanjyny diňe Tanzimat döwrüniň intelligensiýasynyň üstünden öwrenip bolmaýar.

Merhum şahyr Erdem Beýazitiň hem aýdyşy ýaly yzasy şindizem dowam edýän sanjy:

«Belki-de, bu ýurtda adamlar iň köp kaka sanjisy bilen iňleýär, kaka diýlende ýadymyza iň köp çagalygymyz düşýär! Yatlamalaň jyklaýan perdesinden syzylýar geçip giden günler!

*Şolar bilen dawaly, şolar bilen söwdalydygymyz!
Iň köpem kaka ýoklugynyň hasraty bilen gyzdyrýarmyş wagt
aýralygyň ýarasyny!
Adam kaka bolansoň aňlayar myş kakasyny!»*

Welhasyl, Tanzimat döwrüniň ýazyjy-şahyryna dolanyp geler bolsak, onuň tejribesine weledzyna aýyplamasyny ýöñkemek, şeýle-de muny güýjüni yslam medeniýeti bilen elementleşdirmek hemme zatdan beter aýypdyr.

Tanzimat döwrüniň düýbünü tutujylar we ýetişdirenen ilkinji nesli taryhymda seýrek gabat gelýän tejribä, giň gözyetime eýedir.

Munuň başyny sadrazam (baş wezir) Mustapa Reşit paşa çekýär, Mithat paşanyň yzyna eýerijilerem bu akymyň okuwçylarydyr.

*Mustapa Reşit paşa
Tanzimat döwrüniň syýasatçylarynyň we intelligensiýasynyň
Günbatarda diýseň uly at-abraýy bolupdyr.
Kont, Lamartin, Dýuma, Renan ýaly birbada ýada düşýän Günbatar
akylynyň we edebiýatynyň düýbünü tutujylar osmanylara uly üns*

beripdirler we pikir alşyp durupdyrlar. Hatda olaryň arasynda bir bölegi Stambula-da gelip-gitmäge ýaltanmandyr.

Şeýle içýakgyç sowaly orta atman bilemezok:

– *Häzir aramyzda ýaşap ýören Homskiý ýaly dünýä belli akyldarlaryň näçesi haýsy türk ýazyjy-şahyrynyň pikirine üns berip, onuň bilen dostlukly pikir alyşýar?*

• Kontdan hat bar

Geçmişde Mikelanjelo di Lodowiko, Buonarroti Simoni, Leonardo da Winçi ýaly akyldarlaryň ýurdumyza gelmäge synanyşandyklary we ýazan hatlary bizi elmydama heýjanlandyryp gelen temalaryň biri boldy.

«Genuýadan Leonardo atly kapyryň ugradan resminamasý bilen hatynyň nusgasy» asy bilen hezil edip okaýan habarnamamyzda Da Winçinuň Stambula gelme islegine shaýatlyk edýärис:

«Men ejiz bende, jenabymyzyň Galata dan Stambula köpri gurdurjak bolýanyny eşitdim. Läkin bu işi oñarjak adam tapmandyklaryny bildim.

Bu işi oñarjak guluňyz sizi arzuwyňza gowuşdyryp biler. Köpri ýokary gatyň üstünde gurulmaly. Ýone beýle ýokary gatly köpriniň üstünden hiç kimiň geçmäge ýürek etmejegini bilyänim

*üçin iki gyrasyny tagta gözenekler bilen örterin.
Gaty şolar ýaly ýokardan taslamagymyň sebäbi, aşagyndan
ýelkenli gämileriň arkaýyn geçip bilmegi üçindir.
Hojaýyn hezretleri razylyk berse, Anadolynyň kenarlaryna çenli
ýetjek, gerek bolsa açylyp-ýapylýan köpri hem gurup bilerdim.
Bu ýerdr suw elmydama hereket edip duransoň, kenarlaryň
daşmazlygy üçin bir alajyny oýladym. Munuň bilen suwuň akymy
sütünlere we kenara zeper ýetirip bilmez.
Enşalla, sultan hezretleri, bu ejiz gulunyň sözlerine ynanjyny
bagışlar-da, ony hemise hyzmarynda görmegi islär we jogap
bermek lutfuny gysganmaz».*

Ogýust Kont

Şeýle-de okyjysyna keýp berýän ýene bir wakalaryň biri Ziýa paşanyň fransuz prozasynyň görnükli wekili Aleksandr Dýuma bilen gatnaşydyr:

«Bir gün oturan otagymyň gappsy kakyldy. İçerik barmeniň tüýsünde bir fransuz girdi. Ol meni boýdan-başa synlady. Elini ýüreginiň üstüne goýup, şol wagta çenli görmedik hereketimi

etdi. Ýeke agyz gürlemän maňa tarap gaýtdy. Men geň galdy. «Bu nämäň alamaty?» diýmäge-de goýman, barmene meňzeş fransuz gelende edişi ýaly üýtgeşik hereketleri etdi-de, çykyp gitdi. Onuň elime gysdyran kartyna seretdim. Yüzüne Aleksandr Dýuma diýip ýazylan eken. Arkasyna seretdim, el bilen iki setir ýazylypdyr:

«Epeý müddetdir (ep-esli wagt bări) Parižde bolup ýören şark (gündogar) şahyrynyň garbyň (günbatar) garyp şahyrynyň külbesine gelmezligi ynsapmydyr (gelşiklimi)?»

Otagda bizden başga-da iki aýal bardy. Owadan, özünecekiji aýallardы. Diýseň bezemen geýnen aýallaryň özünü alyp barşyndan, gülüşlerinden we oturyşlaryndan Parižiň sungat işgärleriniň arasynda entäp ýören ýeňles gylykly zenanlardandygy bellidi»[/i].

Ziýa paşa aýallara sypaýyçylyk edip, olaryň gözelligine we akyl-paýhasyna öwgüli sözleri aýdanda, Dýumadan garaşmadyk sözlerini eşidipdir:

«Fransuz medeniýetiň iň soňky gelip ýeten derejesi jelepçiliğiň aç-açan formasydyr. Men muny geljegimiz üçin örän erbet görýärin. Biziň durmuşymzyň ajaýyp özünecekiji taraplary bar. Dogry. Emma siziň aýdymalarynyz ýaly elhenç şahyrlarynyzam bar. Ajaýyp häkimleriňiz bar. Serediň, Sagdy (Şirazy)...»

Ahmet Hamdi Tanpynaryň aýtmagyna görä, beýik şahyr we syýasatçy Lamartin Gebzäniň töwereginde bir ýerde ýer kireýine alyp, Osmanla göçüp gelmegi meýilleşdiripdir.

Osmanlyny gowy gören intelligensiýanyň arasynda iň täsinleriniň başyny Kont çekýär. Onuň sadaretden (baş wezirlikden) boşadylan Mustapa Reşit paşa ýazan haty biribirinden täsin detallar bilen doly.

• **Gul bazarlarynyň ýatyrylmagyna öwgi**

Kontyň ýazan hatynyň birinji paragrafynda diýdimzor hasaplaýan ýewropaly liderlerini berk ýazgarandan soň gul bazarlaryny ýatyran we progresi goldaýan öñki sadrazam Mustapa Reşit paşany öwüp arşa çykarypdyr:

«Onuň alyhezretleri.

Biziň döwrümiziň Žewropasynda Şarkyň (Gündogaryň) syýasaty bilen Garbyň (Günbataryň) syýasatynyň arasynda ullakan gapmagarşylyk bar. Sosial hereketi dolandyryp bolmaz ýaly ýagdaýa gelen garply häkimiyetler indi maddy düzgüniň göni goralyп saklanmagyna mejbur edilen, munuň bilen birlikde rewolýusion ýagdaýy hemişelik dowam etdirmäge meýil bildirýän kör diýdimzorluga amal edýärler.

Halklaryň hakyky manyda başynda oturan şarkly ýolbaşçylar bolsa, her hökümetiň ikitaraply funksiýasyny talabalaýyk ýerine ýetirmek üçin hemişelik tagalla edýärler: Gowulyga çagyrmaga we erbetlige garşy göreşmäge dyrjaşýarlar.

Bu asyllı herekete häzir Türkiýede Russiýadaky bolsundan has az üns berilýän däldir. Siziň ýolbaşçylyk eden döwrüňiz täzelikçi soltanyň janly synanyşygyny pähim-paýhasly terzde dowam etdirmek bilen munda şowly paýa eýedir.

Ýekeáallylygyň ajaýyp nusgasyny hödürlemek we osmanly paýtagtyny hapalaýan gul bazaryny ýatyrmak bilen yslam medeniýetine şu günki gün iñ uly goşandy goşan ikitaraply ösüşi mynasyp habar berişiniň hiç wagtam ýatdan çykmasa gerek. Hakyky filosofa Garpa bolşy ýaly Şarkda-da garaşýan düşünje taýdan we sosial täzelenişe dahilly sistematiki düşünje şahsy taýdan nukdaýnazarlaryza hödürlemäge iteren hususy motiwler şulardyr».

Ýokarda-da aýdyşymyz ýaly, žale Parla yslamy progrese ýük hökmünde intelligensiýamyzyň egnine yüklese-de, Kont beýle düşünmändir:

«Orta asyrlardan bări saýlama beýinleriň teologiki taýdan erkinleşmegi dürli-dürli formalara geçse-de, Garpa bolşy ýaly Şarkda-da mejbury ýagdaýda birmeňzeş ädimleri ädýär.

Özem bu erkinleşme anyk çaknyşykdan gözbaş alýar: bu çaknyşyk iki ýekehudaýlylygyň pozitiwizme mahsus uniwersallyk bilen oňsuksyzlygy görkezýän pikirleriniň umumy peýdazsyzlygyny anyk formada bildirtyär.

Ynanjynyň has gönümel we dolandyryşynyň has praktiki bolsundan reallyga elmydama ýakynlygy sebäpli katolikligiň paýhas goruna garanda yslamyň paýhas gory pozitiwizmiň ahyrky

hökmürowanlygyna has az garşıy çykýan bolsa gerek».
Kontyň pygambarimiziň (s.a.w) deňsiz-taýsyz rewolýusiýanyň başlandygyny aýdanda, munuň yzynyň akgynly dowam etmändigine-de geň galýandygyny bilip bolýar:

«Deňsiz-taýsyz Muhammet dogmatlardan ýaňa biri-birine eriş-argaç olan Rimdir Wizantiýanyň iki dininiň düýpli gapma-garşylygyny synlamak arkaly iki beşeri häkimiýetiň adaty bölünişigine mahsus düşünjewi-ahlak ýokardalygy hakyky bolşy görüp, boýun etdi.

Emma onuň kämil formadaku sosial paýhasy bu ajaýy plygyň teologoki prinsipe ornuny çalşan medeniyetden has ösen medeniýeti talap edýändigine düşündi.

Haýrana goýjak derejede bolsa-da, heniz kemala gelmedik synanyşygyň mejbury şowsuzlygyny öňünden duýyanlygyndan, has ýonekeý we teologizmiň tebigaty has amatly geçiş (faza) gurmak bilen çäklendi.

Netijede Şark aýal-gyzlar bilen işçileriň tapgyrlaýyn erkinleşmegi ugrunda amala aşyran hakyky katolik režimiň öňbaşçılık eden sosial rewolýusiýasynyň ajaýyp inisiatiwasyny Günbatara bermäge mejbür boldy.

Emma şarkylar bu anyk girişi sypdyrman gelen uly hereketiň ahyrky netijelerine eýe bolmaga bizden has werziş hala geldiler. Çünkü şeýle ýagdaýda olar döwrebap garplylar üçin ynançlarynyň aşa mistiki häsiýetlerinden we aýragybam emeli režimleriniň öz-özünden çagşaýsyna içgin metafiziki bulaşyklykdan gelip çykýan belli-başly düşünjewi-sosial kemçiliklerden goralyп saklanýardy».

Biziň öz ýazyjy-şahyrlarymyz hazır yslamy Tanzimat döwrüniň intelligensiýasynyň egninde ýük hasaplaýap durka, Kont yslamy rewolýusion sozulma garşıy kepillik hökmünde görmeýär:

«Pozitiw din hernäçe talap edilýän taýynlyklaryň ählisini duýduryp, diňe Garpa orta çykyp bilenem bolsa, yslamy Şarky onuň ahyrky kabulyna iň gowy suratda taýynlanan görnüşde kabul etmek gerek.

Beýleki bir ýandan yslam halklary rewolýusion bozulma garşıy kepillik astyna alypdyr, çünkü režimi ýoldan çykan prinsipi cuñňur synplandyranda, dogmaty hiç bir ýagdaýda protestant ýa-

da deistik sozulmany öz içine almaýardy.

Şol bir wagtyň özünde yslam ýolbaşçylary teoretiki göz öňüne getirmeler bilen bularyň praktiki düşunjeleriniň arasynda has az kemçilikli öwüşgin berensoň, mydama bitewilige dahyllı garaýışlara göz ýetirmäge taýýarlamak arkaly häkimiýetleriň adatdan daşarylygyny gorapdyr».

Kont setirleriniň dowamymda Sezaýy Karakoçyň «Direliş» teoriýasyna nezire ýazýan ýalu adamzadyň direlişini yslam medeniýetiniň direlişinde we özeninde görkezýär:

«Diýmek, filosoflaryň ýokardakylara düşünmeýändikleri sebäpli aşakdakylara ýönelme mejburyýetinde galýan garply inisiatiwa içgin anarchistik çaykanyşyga pursat bermezden Şarka ahyrky täzelenme agalyk ediji ýagdaýa gelip biler.

Men musulman pähim-paýhasyna degişli bular ýaly taryhy baha bermäni synlap, ilkinji aljyraňnylyk giderilenden soň we belli-başly aladalaryň pikir edilmédik biçüwde öz-özünden çözülen ýagdaýynda bu pähim-paýhasyň taýýar obrazlarynyň pozitiw diri kabul etjeklerine şübhelenemok.

Hiç bir metafiziki geçiş (fazasy) degişli edilmezden yslamdan pozitiwizme gönü geçmek bilen (musulmanlar) özlerini beýik pygamberlerine dahyllı haýrana galdyryjy maksatlaryň eýerijileri hökmünde duýarlar. Adamzat kulty Muhammediň hemmetaraplaýyn beýgeldilişini anyk görnüşde sistemasyna goşýar».

islâmiyet ve pozitivizm

AUGUSTE COMTE

dargâh yayınları

Şu günüki günem yslamyéti pozitiwist tutaryklar bilen progrese
aýakbagy hasaplaýanlar eýsem-de bolsa pozitiwizmiň atasy
Kontyň şular ýaly pikirlerini okanda, näme diýip näme

aýdarkalar?

*Hatyň doly görnüşini «Ogýust Kont. Yslamyýet we pozitiwizm», (terjime eden Özkan Gözel, «Dergâh» neşirýaty) kitabyndan okap bilersiñiz.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

@MMazlumcel

celikmehmedmazlum@gmail.com

Sişenbe, 04.06.2024 ý. Edebi makalalar